

PROBLÉM POVAHY SUBJEKTÍVNEJ SKÚSENOSTI A EXPLANAČNEJ PRIEPASTI

Mária STRELKOVÁ

Fenomén subjektivity ľudského prežívania¹ sa v súčasnosti javí ako jedna z najkomplikovanejších otázok v procese skúmania a vysvetľovania ľudského vedomia². Diskusia o povahe tohto fenoménu má podobu dvoch hlavných, navzájom korešpondujúcich prúdov. Základným problémom, ktorý určuje toto delenie, je otázka: Akú povahu má subjektívna skúsenosť? V zásade existujú len dve možnosti, ako na túto otázku odpovedať:

A. Subjektívna skúsenosť má, tak, ako všetko naše reálne prostredie, materiálnu povahu a vzťahujú sa na ňu tie isté fyzikálne zákonitosti ako na ktorýkoľvek iný nami pozorovateľný fenomén

B. Subjektívna skúsenosť je jedinečný problém, pretože subjektivita nie je vysvetliteľná objektívnym opisom procesov či funkcií, ktoré ju spôsobujú.

Vráťme sa však späť do minulosti skúmania subjektivity, aby sme mohli lepšie pochopiť súčasné analýzy povahy subjektívnej skúsenosti vo filozofii mysle. Naše chápanie vzťahu mysle a tela je do značnej miery ovplyvnené Descartovou koncepciou vzťahu dvoch rôznych substancií: *res cogitans* a *res extensa*. Substancie majú svoje špecifické charakteristiky. *Res cogitans* je nerozpriestranená. Vďaka nej je naše poznanie jasné a zreteľné. Sféra *res cogitans* sa stala základom, na ktorom stavali mnohé koncepcie operujúce s termínom „mentálny“. Týmto termínom sa označoval špecifický fenomén charakterizovaný svojou privátnosťou, subjektivitou, intencionalitou, kauzálnym pôsobením a vedomím či uvedomovaním ([1], 28). Tak sa v priebehu storočí vytvárala predstava o dvoch odlišných svetoch: fyzikálnom a mentálnom.

---

¹ V tejto súvislosti je dôležité objasniť, čo rozumieme pod pojmom subjektívne prežívanie. Subjektívnu skúsenosť chápeme ako akúsi všeobecne ľudskú schopnosť či dispozíciu vnímať realitu svojim vlastným spôsobom a pripisovať jej tým určité kvality (napríklad farbu, chuť, vôňu atď.). Tie potom v subjekte spätne vyvolávajú určité privátne prežívanie charakterizované množstvom emocionálnych stavov, pocitov, nálad atď. Subjektívna skúsenosť je viazaná na individualitu a jedinečnosť svojho tvorca. Je to skúsenosť vlastná každému človeku ako neopakovateľnej ľudskej osobnosti, no má istú interpersonálne ekvivalentnú štruktúru. Tá je do istej miery konceptualizovateľná a filozoficky analyzovateľná. Podstatná je tu existencia prežívania, to, že sa nám veci určitým spôsobom javia. Medzi podstatné znaky subjektívnej skúsenosti patrí jej privátnosť, to, že sa odohráva v našom vnútri (intrinsic), ďalej jej nevysloviteľnosť (ineffable), neomylnosť (infallible), intencionalita, či priama obsiahnuteľnosť vedomím. Konkrétne skúsenosť je prístupná výlučne individuálnemu subjektu a vymyká sa z rámca systematického skúmania.

² Vzhľadom na tému hlavnej prednášky, ktorou je vedomie, sa sústredíme na analyzovanie vedomej subjektívnej skúsenosti (vynecháme jej nevedomé a podvedomé aspekty).

Sféra fyzikálneho sveta sa postupne konceptualizovala formou rôznych fyzikálnych zákonov. Ich úspešnosť spočíva vo využití možnosti kvantifikovania skúmaných prírodných javov. Týmto spôsobom je možné v rámci zákonov fyzikálnej optiky vysvetliť kvalitu „červenosti“ veľkosťou vlnenia svetelného žiarenia, ktoré dopadá na sieťnicu nášho oka a je určitým spôsobom spracované v príslušných somatosenzorických mozgových centrách. Metóda vyjadrovania fyzikálnych javov vo forme kvantifikovaných vzťahov (pomerov určitých presne vymedzených veličín³) sa začala úspešne uplatňovať aj pri vysvetľovaní „fungovania“ ľudského organizmu. V súčasnosti máme dobre rozvinutú oblasť medicíny, ktorá chápe ľudské telo ako prirodzenú súčasť fyzikálneho sveta. Na náš organizmus sú aplikované tie isté fyzikálne zákonitosti a prebiehajú v ňom chemické procesy fungujúce na rovnakých princípoch, aké využívame pri vysvetľovaní okolitého prírodného sveta. Ľudský organizmus sa rovnako ako iné organizmy konštituoval v rámci evolučného procesu. Rozdiely medzi nimi sú výsledkom rôzneho stupňa rozvoja jednotlivých biologických štruktúr. Zdá sa, že v „paradigme kvantifikovania“ nenarážame na žiadne relevantné prekážky v špecifikovaní spôsobu fungovania nášho organizmu pozorovaním a meraním procesov, ktoré v ňom prebiehajú. Ak sa vyskytne nejaký neobjasnený fenomén, chápe sa zväčša ako dočasný („zatiaľ nevieme“), ale principiálne vyriešiteľný metódami súčasných prírodných vied.

Je tu však jeden jav, ktorý podľa mnohých filozofov objektívnemu alebo funkcionálnemu vysvetleniu stále odoláva. Je to fenomén subjektívneho prežívania, teda jedna zo základných charakteristík toho, čo sme označili termínom „mentálne“. Zrazu sa ocitáme na akejsi inej pôde. Ako postupovať pri objasňovaní tohto problému? Ako sa má (či dá) vysvetliť existencia subjektivity a jedinečnosti ľudského zážitku? Môžeme sa pri explanácii subjektívnej skúsenosti spoliehať na metódy prírodnej vedy? Ako vytvoriť zo subjektivity objekt, ktorý by sme mohli ďalej filozoficky skúmať? Môže sa takéto filozofické skúmanie opierať o skúmanie a výsledky empirických vied? Má filozofické konceptualizovanie tohto problému svoje nenahraditeľné miesto, alebo by malo uvoľniť miesto prírodnej vede s jej empiricky testovateľnými hypotézami? A čo, ak je potrebné pozeráť sa na subjektivitu zo subjektívneho hľadiska (tzv. perspektíva prvej osoby), a nie z pohľadu „neutrálnej“ či „nezainteresovanej“ vedy? Čo, ak je práve subjektivita ľudského prežívania tým fenoménom, ktorý sa vymyká „kvantifikujúcemu mechanizmu“ empirického skúmania? Veď pri skúmaní toho, ako sa nám veci javia v našej vlastnej skúsenosti, sme konfrontovaní s nekonečnou rozmanitosťou jedinečných kvalít. Ako ich vyjadriť v číselných pomeroch? Je takýto postup adekvátny nášmu explanandu?

Tu sa teda dostávame na spomínané rázcestie, pri ktorom sa rozchádzajú dva dominantné smery konceptualizujúce subjektívnu skúsenosť. Základná otázka, spôsobujúca akúsi svojráznu „schizmu“, znie: Je subjektívna skúsenosť vysvetliteľná špecifikovaním neuronálnych mechanizmov, ktoré ju spôsobujú? Odpoveďe možno v zásade rozdeliť na dve protichodné skupiny: na tie, ktorých autori odpovedajú *áno* (a

³ Všimnime si napríklad slovo „veličina“, ktoré tiež má svoj pôvod v slove „veľkosť“.

teda neuznávajú nič iné ako fyziologické procesy prebiehajúce v našom organizme), a na tie, ktorých autori odpovedajú *nie* (čím uznávajú existenciu nejakého aspektu subjektívnej skúsenosti, ktorý nemožno vysvetliť týmto spôsobom).

Prv, než sa budeme venovať bližšiemu skúmaniu týchto dvoch prúdov, musíme si objasniť jeden zásadný fakt. Existuje totiž nepopierateľný vzťah medzi subjektívnou skúsenosťou každého človeka a spôsobom usporiadania a fungovania ľudského mozgu. Tento vzťah nepopiera žiadna z relevantných koncepcií subjektivity prežívania, či už patrí do redukcionistickej, alebo do antiredukcionistickej skupiny. Dualistické filozofické teórie operujúce s dvoma celkom odlišnými substanciami, ktoré sa navzájom vôbec neovplyvňujú, sú dnes, ak ešte vôbec existujú, v jednoznačnej menšine. Podstata diskusie sa netýka otázky existencie či neexistencie vzťahu medzi skúsenosťou a neuronálnymi procesmi v mozgu, ale spočíva v určení povahy tohto vzťahu.

Koncepcie stupencov reduktívneho vysvetľovania vedomej skúsenosti majú v konečnom dôsledku povahu neurobiologickej teórie stavajúcej na súbore metód prírodných vied. Subjektívna skúsenosť je tu fyzikálny jav. Je interným stavom nášho organizmu. Nie je nič, čo by sa vymykalo vysvetľovaniu pomocou špecifikovania procesov a funkcií. Nič podobné sfére nerozpriestraného mentálneho neexistuje. Ak chceme pochopiť existenciu subjektívneho prežívania, toho, ako a prečo sa nám veci javia, musíme nájsť a opísať mechanizmy, ktoré sú za to zodpovedné. Redukcionistické koncepcie nechápu subjektívnu skúsenosť ako emergujúcu z neurofyziologických procesov, ale ako totožnú s týmito procesmi. Všetky naše náklady, pocity, emócie, hodnoty a motívy sú výsledkom elektro-chemického stavu nášho organizmu. Využívajú sa tu najmä metódy rozličným spôsobom zaznamenávajúce aktivitu našej nervovej sústavy (hlavne mozgu). Namiesto pokusov na ľuďoch sa využíva dedukovanie z rôznych prípadov lézií mozgu⁴.

Pozíciu zástancov nereduktívneho vysvetľovania dobre ilustruje koncepcia súčasného amerického filozofa Davida J. Chalmersa. Ten rozdeľuje otázky spojené s vysvetľovaním vedomia na tzv. „ľahké“ a „ťažké“ problémy. Medzi ľahké problémy patrí napríklad cieľná kontrola správania, schopnosť rozlišovať, kategorizovať a reagovať na vonkajšie stimuly z prostredia alebo rozdiel medzi spánkom a bdením ([2], 200). Metódy, ktoré možno využiť na opis a vysvetlenie týchto fenoménov sa v ničom nelíšia od metód prírodných vied (konkrétne pozri [3]). Vysvetliť tu znamená špecifikovať mechanizmus a opísať jeho funkciu. „Naopak ťažký problém je ťažký práve preto, lebo nie je problémom vykonávania funkcií, problém pretrváva, aj keď vysvetlíme vykonávanie všetkých podstatných funkcií.” ([2], 202) Týmto problémom je subjektívna skúsenosť, naše privátne prežívanie, fenomenálna skúsenosť človeka, ktorá sprevádza a vo významnej miere určuje všetko jeho poznávanie, rozhodovanie, konanie, celý jeho život. Je to kvalita opisovaná slovami „aké je to byť vedomým organizmom”, „aké je to byť nami”. Problém kvalitatívnej skúsenosti subjektívneho prežívania je vo filozofickej diskusii známy ako problém kválií. Jedným z prvých, ktorí upozornili na túto významnú črtu vedomej skúsenosti, bol americký filozof Thomas Nagel. Vo svojej stati *Consciousness and Objective Reality* píše: „Vedomé

⁴ Otázka miesta filozofie mysle v rámci týchto koncepcií zostáva otvorená.

mentálne stavy majú okrem funkcionálnej roly pri vysvetľovaní správania a konkrétnej fyzickej podstaty aj vlastnosť tretieho typu, ktorá je všetkým známa – subjektívnu kvalitu prežívania; aké sú a ako ich pociťujú alebo aké sa zdajú byť z uhla pohľadu ich subjektov. Bez ohľadu na pravdivosť faktu, že mentálne stavy a procesy zohrávajú funkcionálnu rolu v oblasti správania organizmu, zážitkové alebo fenomenologické kvality vedomej skúsenosti a tieto funkcionálne roly jednoducho nie sú *ekvivalentné*. A bez ohľadu na to, ako úzko sú tieto fenomenologické kvality prepojené s ich špecifickými neurofyziologickými podmienkami, celkom určite ich nemožno analyzovať na základe fyzickej deskripcie týchto podmienok. Ak je takýto predpoklad správny, potom adekvátne všeobecná teória postavenia mysle v prírodnom poriadku musí dávať do vzájomného vzťahu tri zdanlivo nesúvisiace veci: funkcionálnu organizáciu, fyzickú konštitúciu a subjektívne javenie.“ ([4], 58) Podobne sa aj v texte hovorí: „Objektívna teória subjektívnej skúsenosti ... by mala vychádzať z koordinácie neurofunkcionálnej štruktúry, psychologických vplyvov, tradície, výchovy, osobnej skúsenosti a sociálneho prostredia.“ [3] Zdá sa, že istý súbor fenoménov, ktoré ovplyvňujú a spoluurčujú subjektívnu skúsenosť každého človeka a ktorých presné špecifikovanie by malo byť nevyhnutnou súčasťou každého konceptualizovania subjektívneho prežívania, je všeobecne akceptovaný. Naša základná otázka však znie: Akú povahu má mať vysvetľovanie subjektívneho? Aké sú adekvátne metódy skúmania ľudskej subjektivity, toho, ako sa nám veci javia?

Redukcionistické koncepcie sa označujú ako koncepcie vychádzajúce z pohľadu tretej (teda vonkajšej, nezainteresovanej osoby). Svoje argumenty formulujú väčšinou ako empiricky overiteľné údaje. Antiredukcionistické teórie chápu subjektívnu skúsenosť ako jedinečný problém a poukazujú na jej vonkajšiu neprístupnosť, neadekvátnosť jej kvantitatívneho vysvetľovania (napríklad merania slobody vôle v herchoch), a teda na nemožnosť jej objektívneho (Nagel) či funkcionálneho (Chalmers) vyjadrenia. Prikláňajú sa k názoru, že „pre subjektívne kvality skúsenosti potrebujeme odlišnú formu chápania“ ([4], 62), pretože „celá myšlienka objektívnej fyzickej reality spočíva vo vylúčení subjektívneho javenia vecí z vonkajšieho sveta a v jeho uložení do mysle“ ([4], 60). Ich argumentácia je založená predovšetkým na tzv. myšlienkových experimentoch (napríklad s takzvanými absentujúcimi či prevrátenými kváliami).

Takto by sme mohli v stručnosti načrtnúť súčasný stav diskusie o povahe subjektívnej skúsenosti. Ani dnes teda nedisponujeme jasnou odpoveďou na otázku, ktorú pred pár rokmi položil austrálsky filozof David M. Armstrong: „Je možné, aby sa veci *zdali* istým spôsobom čisto materiálnemu systému?“ ([5], 54).

Zámerom predkladaného príspevku bolo poukázať na problematickosť vysvetľovania subjektivity vedomej skúsenosti. Na záver ešte uvádzame niekoľko, podľa nášho názoru otvorených otázok, ktoré sú prezentované v stati *Problém vedomia*. Zástancovia nereduktívneho vysvetľovania vedomia by sa zrejme zdráhali prijať tvrdenie, že sa a priori pridržajú tézy o nereduktívnej existencii vedomej skúsenosti [3] a že sú „vopred presvedčení o principiálnej neuchopiteľnosti povahy vedomia akýmkkoľvek objektívnymi prostriedkami“ [3]. Za všetkými koncepciami vysvetľovania vedomia, či už reduktívnymi alebo nereduktívnymi, stoja totiž podľa nášho názoru určité a priori prijímané tvrdenia. Úlohou filozofie mysle je práve skúmať a porovná-

vať apriórne predpoklady jednotlivých teórií a z takejto analýzy vyvodzovať dôsledky pre ich plauzibilitu. Určité nejasnosti spôsobuje aj výrok, že koncepcie argumentujúce v prospech existencie epistemickej priepasti medzi skúsenosťou a neuronálnymi procesmi sa opierajú o tvrdenia, ktoré vypovedajú „skôr o kvalitách toho, kto poznáva, než o povahe a vlastnostiach skúmaného javu“ [3]. Veď práve povaha tohto javu je otázna, preto takéto konštatovanie znie máätúco. Taktiež argument o našej „kognitívnej uzavretosti“ má podľa nášho názoru svoju váhu a opodstatnenosť (pozri [6], najmä s. 22-23). Preto sa nám jeho odmietnutie nezdá dostatočne odôvodnené. Rovnako aj voči argumentovaniu založenom na zbytočnosti postulovania filozofického princípu „elan vitalu“ [3] možno vzniesť námietku ([7], 381-382). Základnou totiž stále zostáva otázka: Čo znamená „vysvetliť život“? Vieme už dnes „vysvetliť život“? Nie je predsa teória vedomia, ktorej hľadanie je hlavnou témou našej diskusie, neoddeliteľnou súčasťou teórie „vysvetľujúcej život“?

*Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava*

LITERATÚRA

- [1] GÁLIKOVÁ, S.: *Úvod do filozofie mysle*. Honner, Martin 2001.
- [2] CHALMERS, D., J.: Facing Up To The Problem of Consciousness. In: **Journal of Consciousness Studies** 2, No. 3, 1995.
- [3] GÁLIKOVÁ, S.: **Problém vedomia**. Teoretické a metodologické východiská. In: **Organon F**, 10 (2003), No. 1, 1-17.
- [4] NAGEL, T.: Consciousness And Objective Reality. In: Warner, R., Szubka, T.(ed.): **The Mind – Body Problem**. Basil Blackwell 1994.
- [5] ARMSTRONG, D., M.: The Causal Theory of Mind. In: Rosenthal, D.(ed.): **The Nature Of Mind**. Oxford University Press, Oxford 1991
- [6] **KOGNITÍVNE VEDY IV: Mozog a kognícia**. FCHPT STU, Bratislava 2002.
- [7] SHEAR, J. (ed.): **Explaining Consciousness – The Hard Problem**. A Bradford Book, London 1997.